

Ткаченко Василь Миколайович
доктор історичних наук, професор

Національна ідея: історіософія проблеми

(Виступ на Конгресі Академії політичних наук
17 листопада 2017 року)

Про національну ідею впродовж останніх трьох десятиліть не говорив хіба що лінивий. Одні національний фактор в суспільному житті підносили до небес, а інші насилали на нього анафему. Термін «націоналізм» часто-густо повторювався без жодного розуміння його посутнього значення — коли, власне, йшлося про «національну ідентичність». Що вже говорити про носіїв цієї ідентичності — українських активістів, затаврованих певними політичними силами як таких собі «затятих націоналістів». Хтось цими «націоналістами» лякав дітей, в той час як інші, нехтуючи фактом об'єктивних процесів в історії, стерджували, що поява національних держав є прямим і безпосереднім результатом діяльності оцих самих «націоналістів».

З огляду на політичну кон'юнктуру час від часу поширювалась думка, що національна мова й етнічність (тобто культурна специфіка) українців теж були штучно придумані цими ж зловредними «націоналістами» (мазепинцями, петлюрівцями та бандерівцями). В той же час адепти «пролетарського інтернаціоналізму» назагал перебільшували значення індустріалізації та урбанізації в процесі формування сучасної модерної держави (Донбасс порожняк не гонит!). Більше того — протягувалася антинаукова думка про паралельне існування другого — російськомовного — державоутворюючого

народу України (Донецько-Криворізької республіки). І тут вже вочевидь стикалися інтереси науковців та політиків. То ж за ким із них правда?

Було б несправедливо відносити усі ці перипетії до специфіки суто українського сьогодення. Адже непростий і драматичний характер взаємодії науковців та політиків — явище вселенське. Легко представникам природничих і точних наук аналізувати неживу природу — в об'єктів цих наук відсутні фактори свідомості, цілеспрямованості й інтересів. І навпаки — **світ політичних процесів просякнутий корисливим людським інтересом.**

Поклоняючись «золотому тільцю», можновладні суб'єкти політики здатні уводити в оману, дезінформувати та дискредитувати не лише один одного, але й дослідників їхньої діяльності. Більше того, зазначав англійський філософ Томас Гоббс, якби геометричні аксіоми суперечили інтересам можновладців, то «наука геометрії або заперечувалась би, або витіснялася спаленням усіх книг з геометрії».

Отож чи маємо дивуватися, коли навколо національної ідеї розгорнулися справжні баталії. А оскільки кожна війна починається в людських головах, то палахкотить уже не лише теоретичне поле національної ідеї — горять міста і села, гинуть люди. І хтось в цій ситуації, врешті-решт, має таки сказати правду. Бо ж зазначено у Святому письмі: «Пізнайте істину і вона зробить вас вільними» (Ін. 8:32). То ж нам залишається бути гідними нашої професії науковця. Маємо працювати під гаслом: «Тут і тепер. Бо якщо не ми, то хто?». Маємо викласти в загальних рисах стан і перспективи української національної ідеї в поточному моменті нашої історії.

Реалізація національної ідеї — це процес набуття народом своєї власної національної ідентичності. Цей шлях самопізнання містить у собі дві фази. *Перша фаза — це набуття ідентичності відторгнення: «МИ не ВОНИ».* Або як у Леоніда Кучми: *«Україна — не Росія».* І в цьому акті протиставлення немає жодної етнофобії чи расизму. Дослідник світового рівня Клод Леві-Строс зазначав у свій час: *«Будь-яка культура розвивається завдяки обміну з іншими культурами. Але необхідно, щоб кожна культура чинила певний спротив, в противному разі вона втратить те, що притаманне лише їй, і, як наслідок, те, що вона може обмінювати... Ця ситуація існувала фактично у всі часи. Це норма людської поведінки. І називаючи це расизмом, ми ризикуємо розпалити ворожнечу...».*

Друга фаза у процесі набуття національної ідентичності — опрацювання суспільно-політичного проекту на майбутнє. Цей проект має поєднати в собі минуле, сучасне і майбутнє. У ньому маємо отримати відповідь на запитання: «ким ми були?», «ким ми є?» і «ким ми хочемо бути?». На сьогодні відповідь однозначна — *«Україна — це Європа».*

Але ніхто не принесе нам цю Європу на блюдечку із золотим обідком. Маємо, врешті-решт, *виявити належну волю* задля реалізації поставленого перед собою завдання. Як зазначав французький соціолог Ернест Ренан, *«нація, як й індивідууми, це кінцевий результат тривалих зусиль, жертвовності й самовідданості...* Спільна слава в минулому, прагнення разом здійснити ще раз щось велике в майбутньому — ось головна умова для того, щоб бути народом... Отже *нація — це велика солідарність, створена*

розумінням, усвідомленням жертви, принесеної раніше, і готовності до нової. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією: розумінням та чітко висловленим прагненням продовжити життя спільноти. Існування нації... — це щоденний плебісцит». **У випадку сучасної України — це плебісцит з питань євроінтеграції.**

Звісно, визначення Ренана, як і будь-яке інше, не може претендувати на істину в останній інстанції. Однак ми маємо звернути нашу увагу на два моменти у концепції Ренана. По-перше, **національна ідея не є якимось програмним документом — це той щоденний плебісцит з найбільш актуальних питань національного буття, який за жодних умов не повинен сходити з порядку денного.** Тобто, поставивши питання щодо національної ідеї України, ми на нашому Конгресі зовсім не передбачаємо ухвали якогось підсумкового документу. Навпаки, ми лише зосереджуємо увагу на необхідності й в подальшому підтримувати той високий градус дискурсу, який відбувається нині на сторінках нашого з вами журналу «Суспільно-політичні процеси». Цей градус дискурсу підтримується нами також і в успішно започаткованій серії монографій «Бібліотека АПН». Адже на сьогоднішній день уже надруковано перші чотири томи. І це за якихось півтора року існування Академії політичних наук!

А цей доробок і є нашим реальним вкладом в опрацювання української національної ідеї. Бо національна ідея є нічим іншим, як самосвідомістю, якою перейнялася певна етнополітична спільнота людей з незборимим бажанням влаштовувати свою життєдіяльність та свої стосунки з іншими народами на свій розсуд, тобто — виступати на історичній арені як суверенна нація-держава.

Саме з цих міркувань, по-друге, ми маємо звернути нашу увагу на «вольовій» іпостасі в концепції Ренана — ***прагненні до самоствердження нації***. На цьому вольовому моменті акцентує увагу й німецький дослідник Рейнгарт Козеллек: ***динаміку суспільного поступу визначає, урешті-решт, потенціал напруги між набутим досвідом нації та горизонтом її устремління***. Доводиться зважати на те, що чим менш осмисленим є досвід минулого, тим більш утопічними стають проекти на майбутнє. І навпаки — чим вищий рівень самоусвідомлення власного досвіду, тим реалістичнішими стають конкретні плани й завдання щодо модернізації України.

Як показує світовий досвід, і в процесі осмислення національної ідеї теж є свої етапи. До ***усвідомлення боротьби за державу-націю*** приходить спершу економічна й культурна еліта даного суспільства. І лише згодом, завдяки діяльності еліти, ця ідея стає набутком свідомості основної маси даної етнополітичної спільноти. Отже, саме на національну еліту покладається особлива місія — зрозуміти і оцінити, яке місце ми посідаємо у сучасному світі, наскільки унікальним і неповторним є пройдений нами шлях. Наскільки послідовними стали ми у відстоюванні обраного нами європейського вектору.

На жаль, шлях до самоусвідомлення нашого місця в світі випав нам довгим і тернистим. Як зауважував президент України Петро Порошенко, чверть століття «ми не наважилися безкомпромісно порвати з минулим, заплуталися у стрілках багатовекторності, намагалися всидіти на двох стільцях. Постійне озирання на Москву і віра у міфічне братерство, патерналізм, соціалістичні стереотипи міцно сиділи у свідомості суспільства, гири висіли на ногах та заважали рухатися

вперед. Політична еліта, замість того, щоб вести за собою, пленталася у хвості, вона довгий час перебувала у полоні популістських електоральних пристрастей та меркантильних егоїстичних інтересів, а горизонт її планування простягався не далі найближчої виборчої кампанії. І цей колективний гріх еліти, накопичений за два десятиліття, випало спокутувати перед народом нам, тим хто при владі саме тепер».

То ж нині Україна знову зіткнулася з проблемою історичної ваги — **загрозою увіковічення успадкованого нами фактору «неісторичності української нації»**.

Здавалось би — про яку «неісторичність» йдеться? Тож пошлюся на науковий авторитет видатного історіософа української історії Івана Лисяка-Рудницького. За його твердженням, ***потенційна історичність будь-якої нації спирається на свідому волю її представників***. Коли ж людина не захоче виконувати обов'язків, пов'язаних з її належністю до нації, — якщо вона саботує закон, не почуває себе співвідповідальною за спільність історичної долі — тоді вона на ділі засвідчує, що не дорожить своєю належністю до нації, не переймається життям цієї нації. А в підсумку, зазначає вчений, «нація, що в неї велика частина або більшість членів охоплена такими настроями, засуджена на загибелю», на згасання. Ось така нація й стає «неісторичною».

Головний гріх «неісторичності» української еліти — її відрив від інтересів народу. Насамперед йдеться про її «сполущення» після Люблінської унії 1569 р., а в подальшому «зросійщення» після Переяславських угод 1654 р. Все це завдало травматичних ударів насамперед по забезпеченню соціальних прав українського народу, по його репрезентативних політичних та культурних установах (військо,

майнові та цехові права, церква тощо). За цих екстремальних умов український політичний клас намагався об'єднати дві протилежні тенденції: східну культурну спадщину візантійського православ'я із набутками західних суспільних відносин — у «Руській правді» Ярослава, у «Литовському статуті» та Магдебурзькому праві. Та попри часткові досягнення, остаточний синтез все ж не відбувся. Для його реалізації на той час ще не визріли відповідні історичні умови, а Україна тим часом надірвала свої сили.

На сьогоднішній день констатуємо: перервність української історії — то в складі Великого князівства Литовського, то під Польщею, то як складова Російської та Австро-Угорської імперій — позначилися на формуванні меншвартісного менталітету українського народу. А от піднести менталітет народу до рівня «історичності» — це і є насамперед функція національної еліти. Біда лише в тім, що успадковану нами так звану «пострадянську еліту» в Україні було б вірніше означати лише як «політичний народ» перехідного періоду. До рівня справжньої національної еліти вона у своїй масі поки не доросла.

То ж «маємо те, що маємо» — який нині «політичний народ», така й нація. Відбулася масова деінтелектуалізація суспільного життя (згадаймо визначення Арсенія Яценюка: «віддача від науки — нуль»). Дефіцит інтелекту призводить до відсутності розуміння широкими народними масами самого феномену «спільності історичної долі». Люди втрачають здатність бачити цілісну картину світу, розуміти причинно-наслідкові зв'язки й усвідомлювати сутність національного інтересу. А звідси — уже один крок й до втрати віри у власну державність.

То ж час не жде. Вже сьогодні маємо врешті-решт визначитися на шляху європейської перспективи. А долати цей шлях доводиться, на жаль, в контексті триваючої агресії Росії проти України. То ж злобу нинішнього дня визначає пошук відповіді на запитання про нашу здатність забезпечити належний рівень національної консолідації. Поки що загальний стан нашого суспільства, за визначенням академіка Володимира Горбуліна, не може не викликати тривогу: «Втома суспільства від офіційно неоголошеної війни, різке зниження соціальних стандартів і умов життя, відсутність позитивного бачення реформ (у лютому 2016 р. понад 70 % українців вважали, що реформи не проводяться) — все це стимулює зростання полярних настроїв: від апатії до протесту. Усе це спритно використовує російська пропаганда і її розвідслужби для «розгойдування» ситуації зсередини».

В силу зазначених обставин не може не викликати обурення поведінка деяких народних депутатів під час голосування за законопроекти щодо реінтеграції Донбасу. За словами президента України Петра Порошенка, «в голові просто не вкладається те, що... люди, які називають себе патріотами і навіть українськими націоналістами, зривали головування... І за що? За те, щоб законом визнати Росію агресором, а її війська окупантами!». Складалося приkre враження, що у декого з депутатів «взагалі із-під вишиванок визирають косоворотки, на головах — стирчать кокошники». На щастя, поміркованих депутатів виявилось більше: *то ж в проекті закону певні території Донбасу проголошуються тимчасово окупованими, а Російська Федерація кваліфікується як країна-агресор.*

До честі Академії політичних наук, у своїх публікаціях впродовж усього терміну нашого існування ми неухильно дотримувалися саме такої позиції: **Росія — агресор**. І це не ситуативна реакція з нашого боку, а осмислена й виважена позиція. Що з того, що теоретики «русской идеи» віддавна зводили місію Росії до пошуку особливої, Богом призначеної ролі в людській історії? На практиці «русская идея» принесла з собою в Україну русифікацію, голодомор, війну і страждання людей.

Та все ж, як зазначено у Святому письмі, всьому свій час і своя пора: «час війни і час миру». То ж, дивлячись на досить віддалену перспективу досягнення миру, хотілось би у нашій академічній аудиторії висловити стримані сподівання на встановлення взаєморозуміння хоча б з деякими представниками російської науково-інтелектуальної еліти. Дехто з них мабуть дає собі звіт, що ідея «русского мира» безплідна і, що важливіше, небезпечна. **Безплідна**, тому що сам хід історії довів творчу яловість як історіософської ідеї монаха Філофея *«Москва — Третій Рим»*, так і знаменитої формули Сергія Уварова *«православие, самодержавие, народность»*, та лєнінської ідеї *«мировой революции»*.

А небезпечна тому, що держава, яка підпорядковує свою політику реалізації якось далекої від народних інтересів ідеї, рано чи пізно стає ідеократичною. А ідеократія, як і теократія є синонімами тоталітаризму, в кращому випадку — авторитаризму з претензією на якусь свою особливу місію.

Щодо України ця місія з боку нашого північного сусіда у свій час була сформульована командуючим російської Білої Армії Антоном Денікіним: **«Никогда никакая Россия — реакционная или демократическая,**

республиканская или авторитарная — не допустит отторжения Украины». Прах Денікіна, як відомо, згідно з дорученням Володимира Путіна від 5 листопада 2004 р. було з почестями перезахоронено у Москві, а ідейна спадщина піднята до рівня державницької доктрини. Зокрема сучасні спадкоємці «единой и неделимой» залюбки відродили традицію денікінських погромів на Донбасі.

Та все ж таки, попри усі ці перепони хотілось би почути з боку хоча б якоїсь частини представників російської академічної еліти більш виважену позицію з цих питань. Особисто я не можу сприйняти застережень з боку моїх російських колег, що, мовляв, не слід підпорядковувати науковий аналіз «поточній політичній кон'юктурі на Україні». Натомість, напучують вони, необхідно розглядати назрілі проблеми, як це прийнято в науці, «без гніву і пристрасті», дистанціюючись від поточного моменту.

Прийняти таку пропозицію не можу, хоча й розумію бажання декого з російських колег стати осторонь і «дистанціюватися» від російської національної ідеї, що звелася, врешті-решт, до місткої й лаконічної формули: «Есть Путин — есть Россия. Нет Путина — нет России». Однак, на моє переконання, стати осторонь політичного процесу в історії не вдавалося ще нікому. Адже відомо: якщо ти не займаєшся політикою, то вона рано чи пізно займеться тобою. За все, що відбувається навколо нас усі ми несемо свою міру відповідальності, тому числі й за прищестя «добі варварства». Та попри все нині повністю відповідальними за те, що твориться в Росії вважають себе лише 3 % її громадян, а ще 10 % — «частково відповідальними» (в Україні: 3 % — повністю відповідальними, а 30 % — частково).

Отже, тут слушно було б нагадати й собі, й російським колегам загальноприйняті в європейській ліберальній думці чотири міри відповідальності, сформульовані у свій час німецьким філософом Карлом Ясперсом (на прикладі злодіянь фашизму). По-перше, це **кримінальна** відповідальність тих нацистів, хто давав накази здійснювати злочини проти людяності. По-друге, є **політична** відповідність усього німецького народу за прихід до влади нацистів шляхом демократичних виборів. По-третє, є **моральна** відповідальність тих, хто аплодував і всіляко підтримував агресивні дії Німеччини. По-четверте, мають нести **метафізичну** відповідальність й ті, хто бачив, як коїлися злочини, але й пальцем не поворухнув, щоб покласти їм край.

Оцей моральний імператив Ясперса, який увійшов у європейську ліберальну традицію, зобов'язує нас і тепер. Відтак вважаю, що за умови російської агресії позиція «дистанціювання» і описання «без гніву і пристрасті» є абсолютно неприйнятною для українського науковця. Бо те, що мої російські колеги називають «поточною політичною кон'юктурою на Україні», для кожного з нас є ***«злобою дня», тією точкою відліку, коли Росія є агресор, а Україна є жертвою агресії»***.

Отож — на війні як на війні. Згідно статті 51 Статуту ООН, кожна країна має право на захист. А тим часом факт залишається фактом: бойові дії відбуваються уже майже чотири роки лише на території України, а не десь там під Тулою чи Калугою. І тут для громадянина України є всього три варіанти вибору: або ти воїн-захисник, або дезертир, або колабораціоніст.

Я обираю позицію борця ідеологічного фронту. На цьому стою. І хай нас розсудить історія.